

ΠΡΩΙΜΗ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Πόλη και χωριό στην πρώιμη τουρκοκρατία

Δημήτρης Ν. Καρύδης

Αναπλ. Καθηγητής Τμήματος Αρχιτεκτόνων Ε. Μ. Π.

Η περίοδος της οθωμανικής κατοχής του ελλαδικού χώρου, παρά τη μεγάλη της χρονική διάρκεια και την καθοριστική της σημασία στη διαμόρφωση των προϋποθέσεων ανάπτυξης μετά τον 19ο αιώνα, εξακολουθεί να παραμένει σκοτεινή σε πολλά της σημεία. Η μοιραία ταύτιση της με μια περίοδο δουλείας-υποτέλειας, η σοβινιστική διάθεση που χαρακτήρισε τις εθνικές ιστοριογραφίες των βαλκανικών κρατών μετά την ανεξαρτησία τους, η δυσπροσπελασιμότητα (ή η άγνοια) αξιόπιστων πηγών ιστορικής έρευνας, αλλά, ίσως, και οι συγκυρίες των σημερινών πολιτικών συσχετίσεων στην ευρύτερη βαλκανική περιοχή, είναι παράγοντες στους οποίους πρέπει να αποδοθεί αυτή η συσκότιση¹. Εν τούτοις, όπως πιστεύουμε ότι θα φανεί στη συνέχεια, η σύγχρονη ιστορική έρευνα συγκρότηση και εξέλιξης του κτισμένου χώρου σ' αυτήν την περίοδο μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση ενός νέου πεδίου ανάγνωσης της συνολικής ιστορικής εξέλιξης².

Το χρονικό φάσμα αναφοράς όσον ακολουθούν είναι οι δύο πρώτοι αιώνες της οθωμανικής κατοχής, μέσα 15ου - μέσα 17ου αιώνα. Η χρονική τομή τού τέλους αυτής της πρώτης περιόδου τουρκοκρατίας καθορίζεται από την εμφάνιση σειράς μεταβολών στο εσωτερικό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (κυρίως στο διοικητικό σύστημα και στις γαιοκτητικές συνθήκες) και από την επίδραση, στις προηγούμενες μεταβολές, εξωτερικών παραγόντων, κυριότερος των οποίων ήταν η ισχυρή δυτικο-ευρωπαϊκή οικονομική διείσδυση, με πρωταγωνιστικό ρόλο εκείνον της Γαλλίας.

Η περιοχή αναφοράς, σ' αυτό εδώ το κείμενο, δεν μπορεί να καλύψει το σύνολο του ελληνικού κτισμένου χώρου. Κι αυτό, όχι μόνο γιατί υπάρχει μια αδιαμφισβήτητη πολυμορφία και ιδιαιτερότητα αυτού του χώρου (με κυρίαρχες τις διαφοροποιήσεις: νησιωτικές (εικ. 1)-παράλιες / ηπειρωτικές-ορεινές), ούτε μόνο γιατί οι συνθήκες που επικράτησαν στην πρόδρομη των Οθωμανών περίοδο της βυζαντινής φεουδαρχικής αποσύνθεσης και της φραγκοκρατίας προσδιόρισαν σημαντικές διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή, αλλά, κυρίως, γιατί κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε, αποκλειστικά, σε περιπτώσεις οικισμών για τους οποίους υπάρχει κάλυψη από ασφαλείς πηγές έρευνας. Τώρα, όσον αφορά τις ίδιες αυτές πηγές έρευνας: με τον ίδιο τρόπο που ο Σεραφείμ Μάξιμος, περισσότερο από μισόν αιώνα πριν, έδωσε νέα διάσταση στην έρευνα της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας του ελληνικού χώρου στον 18ο και 19ο αιώνα, δείχνοντας τη σημασία των γαλλικών αρχειακών πηγών, έτσι και σήμερα είναι δυνατόν να αντλήσουμε αξιόπιστες πληροφορίες για τις συνθήκες που επικράτησαν στον ίδιον αυτό χώρο στην περίοδο της πρώιμης τουρκοκρατίας, από μια άλλη ομάδα αρχειακών πηγών, τις οθωμανικές. Εξαιρετικά λεπτομερείς αναφορές για τον πληθυσμό, τη φορολογία, την παραγωγή, τα στοιχεία των οποίων καταγράφονταν σε τακτές χρονικές περιόδους, αλλά και άλλες παρατηρήσεις, χρήσιμες σε μια ιστορική/γεωγραφική έρευνα, επιτρέπουν, με τη χρονική τους κλιμάκωση, τη διατύπωση συμπερασμάτων για τις πληθυσμιακές-δημογραφικές μεταβολές, για τους όρους ανάπτυξης των πόλεων και των χωριών, εν τέλει για

τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά συγκρότησης ενός χώρου, που για πολλά χρόνια έμενε σκοτεινός ή παραμορφωμένος από την άγνοια ή τις φανταστικές διηγήσεις. Στο κείμενο που ακολουθεί θα γίνει εκτεταμένη χρήση στοιχείων από αυτές τις πηγές έρευνας, ορισμένα από τα οποία παρουσιάζονται σε πρώτη δημοσίευση. Προσθέτουμε, τέλος, ότι η έμφαση θα δοθεί σε τομείς της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας.

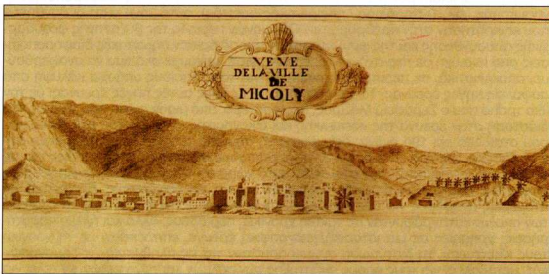
Το πλαίσιο της οθωμανικής φεουδαρχικής εξουσίας

Η οθωμανική επικράτεια στο βαλκανικό χώρο, στη διάρκεια του 15ου αιώνα, διαμόρφωσε τελείως νέες προϋποθέσεις ανάπτυξης των πόλεων και των χωριών. Δεν είναι μόνον η νέα πολιτική πραγματικότητα που προσδιόρισε η πολιτική ενοποίηση των πρώην βυζαντινών-φράγκικων επαρχιών, αλλά και ορισμένα ειδικά χαρακτηριστικά του οθωμανικού φεουδαρχικού συστήματος παραγωγής, τα οποία έδρασαν θετικά προς αυτήν την κατεύθυνση³. Τέτοια χαρακτηριστικά είναι εκείνα που αναφέρονται στο σύστημα νομής και κατοχής της γης (ιδιοκτησία της γης από το σουλτάνο, νομή της γης από αξιωματούχους έναντι παροχής στρατιωτικής υπηρεσίας και αυστηρός καθορισμός του μεγέθους της φορολογικής επιβάρυνσης του άμεσου παραγωγού) και στον εμπρορευματικό χαρακτήρα της παραγωγής (σε συνδυασμό με την από πολύ ενωρίς διαδεδομένη πληρωμή φόρων και απόδοση της γαιοπροσόδου σε χρήμα). Είναι βέβαιο ότι, ήδη στις αρχές του 16ου αιώνα, υπήρχε ένας προωθημένος καταμερισμός εργασίας στην υπαίθρο και παρουσιάζονταν αυξημένες δυνατότητες εμπορευματοποίησης αγροτικών και χειροτεχνικών προϊόντων στις αγορές των πόλεων. Και ενώ η οθωμανική άρχουσα τάξη στήριζε τη στρατιωτική και πολιτική της κυριαρχία στη διάρθρωση της αγροτικής οικονομίας, το εισόδημα που η ίδια απορροφούσε από τις πόλεις ήταν σχεδόν διπλάσιο εκείνου της υπαίθρου⁴. Ο κτισμένος χώρος αναδιαρθρώθηκε σταδιακά, αντιστοιχώντας σε μια ιεραρχία οικιστικού δικτύου, η οποία στηριζόταν, από τη μιά, στις αυ-

στηρά οριοθετημένες γεωγραφικές-διοικητικές ενότητες και, από την άλλη, σε ένα ευρύ δίκτυο επικοινωνιών και σε υπέρβαση των στενών ανταλλακτικών σχέσεων πόλης-υπαίθρου της παλαιότερης εποχής (εικ. 2). Μέσα στο προηγούμενο πλαίσιο, ο γηγενής χριστιανικός πληθυσμός, συχνά με την κάλυψη και την προστασία της εκκλησίας, εντάχθηκε δυναμικά στην παραγωγική διαδικασία, όπως άλλωστε συνέβη, τόσο με εκείνο το τμήμα του μουσουλμανικού πληθυσμού που δεν αποτελούσε μέρος της άρχουσας τάξης όσο και με τις μικρότερες ομάδες των Εβραίων, των Αρμενίων κ.ά.

Όλα αυτά, όμως, κάθε άλλο παρά σκιαγραφούν μια ιδιυλλιακή και, προπάντων, σταθερή εικόνα ανάπτυξης και ευημερίας. Ο υπόδουλος χριστιανικός πληθυσμός, παρά τη σχετική βελτίωση των υλικών όρων ζωής που γνώρισε στην πρώτη τουρκοκρατία, όσον αφορά τους όρους της ως τότε φεουδαρχικής εκμετάλλευσης, δεν έπαυε να είναι εκτεθειμένος σε συνθήκες εξαναγκασμού και υποτέλειας. Αυτές οξύνονταν στο βαθμό που, σταδιακά, μετά τα μέσα του 16ου αιώνα, ενισχύονταν οι κεντρόφυρες δυνάμεις που απομάκρυναν τους μεγάλους Οθωμανούς αξιωματούχους από τον έλεγχο και την κηδεμονία του σουλτανού, με αποτέλεσμα να αφαιρεθεί ελεύθερο το πεδίο σε έκτακτες φορολογικές επιβαρύνσεις, τις οποίες έκαναν όλο και πιο απαραίτητες οι συχνές πολεμικές επιχειρήσεις, και σε ενίσχυση των μέσων εξω-οικονομικού καταναγκασμού. Με το χρόνο, η κατάσταση χειρότερησε για ευρύτερα στρώματα του παραγωγικού πληθυσμού. *Εσωτερικοί* παράγοντες, όπως οι περιοριστικές πρακτικές των συντηγών στις πόλεις και η αδιαφορία της οθωμανικής φεουδαρχικής τάξης για βασικές παραμέτρους της

1. Μύκονος. Η εικόνα της πόλης από οθωμανικό πορτοφόλι του Chevalier de Constantin, 1685 (Bibliothèque Nationale de France, F. Fr., 14682, σ. 23).

αγροτικής παραγωγής (εισαγωγή νέων καλλιεργειών και βελτίωση μεθόδων καλλιέργειας), σε συνδυασμό με εξωτερικούς παράγοντες, όπως ήταν το αποικιοκρατικό τύπου εμπόριο που προδιέγραφε η δυτικο-ευρωπαϊκή οικονομική διεύθυνση, μετέβαλαν σταδιακά τις συνθήκες και τους όρους ανάπτυξης των πόλεων και των χωριών⁵. Η εμπορική κερδοσκοπία και αρνητικές συγκυρίες από κακές σοδειές και επιδημίες δημιουργούσαν χρέη στους παραγωγούς, η εξοφληση των οποίων περνούσε μέσα από την τοκογλυφική διακίνηση του χρηματικού κεφαλαίου που συγκέντρωνε η άρχουσα φεουδαρχική τάξη. Τα χρέη μεταφράζονταν σε απώλεια δικαιωμάτων καλλιέργειας εδαφών και σε αύξηση των ημερών αγγαρείας. Κάτω από την πίεση της έλλειψης γης και των υπερβολικών φορολογικών καταπίεσεων, ο πρώην "ανεξάρτητος" αγρότης της εύφορης κοιλάδας γινόταν εποικιστής του άγονου ορεινού όγκου ή κατέφευγε στις μεγαλύτερες πόλεις, διογκώνοντας τον παρασιτικό τους πληθυσμό. Οι πόλεις αναπτύσσονταν πλέον σε βάρος της υπαίθρου και τα μεγάλα αστικά κέντρα σε βάρος των μικρότερων πόλεων. Ο *κόσμος του χωριού* και ο *κόσμος της πόλης* απέτελεσαν, σταδιακά, δύο ενότητες που έπαιναν να είναι συμπληρωματικές η μια της άλλης.

Η ανάπτυξη των πόλεων και των χωριών

Η προσφυγή στις οθωμανικές αρχειακές πηγές παρέχει σαφείς και ασφαλείς ενδείξεις για τις πληθυσμιακές και δημογραφικές μεταβολές των πόλεων και των χωριών του Ελλαδικού χώρου στην πρώτη τουρκοκρατία. Έτσι λοιπόν, από την έρευνα αυτών των πηγών συνάγεται ότι ήδη στην περίοδο 1450-1520 η αύξηση του πληθυσμού σε πολλές πόλεις ήταν εντυπωσιακή, με συνεχείς αυξητικές τάσεις τις επόμενες δεκαετίες. Ο μέσος, μάλιστα, ετήσιος ρυθμός πληθυσμιακής αύξησης πόλεων των νοτιών Βαλκανίων, στη διάρκεια του πρώτου αιώνα οθωμανικής κατοχής, συμβαδίζει με τα αντίστοιχα ποσο-

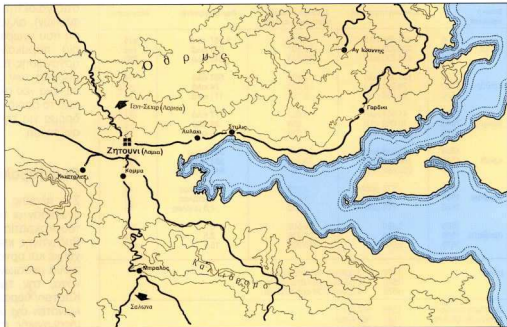
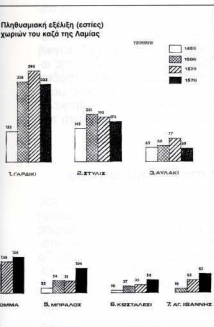
2. Άποψη της Μυτιλήνης, γύρω στο 1700. Χαλκογραφία, Γεννάδιος Βιβλιοθήκη.

στά πόλεων στα κεντρικά Βαλκάνια⁶. Οι ίδιοι ρυθμοί, για τον 16ο αιώνα, συμφωνούν και με τους γενικότερους ρυθμούς ανάπτυξης που εντόπισε ο Fernand Braudel στις πόλεις της μεσογειακής λεκάνης. Ο πίνακας 1 είναι ενδεικτικός τέτοιων μεγεθών. Οι 17.000, περίπου, κάτοικοι της Αθήνας, στα 1570, την κατέτασαν στην κατηγορία των μεγάλων πόλεων της εποχής εκείνης. Στην πρωτεύουσα της Λέσβου, οι 2.000-2.300 κάτοικοι του τέλους της Φράγκικης περιόδου των Γατελούζων (1462) αυξήθηκαν σε 3.500 περίπου κατοίκους το 1521 και 4500 περίπου στα τέλη του 16ου αιώνα.

Όσον αφορά τον εθνικο-θρησκευτική σύνθεση αυτού του πληθυσμού (και τη μεταβολή αυτής της σύνθεσης) στις ίδιες χρονικές περιόδους, οι πηγές εμφανίζουν μια συνηθισμένη παρουσία του χριστιανικού πληθυσμού (γύρω στο 80-90%), με εξαίρεση, φυσικά, τα μεγάλα διοικητικά, πολιτικο-στρατιωτικά κέντρα, όπως ήταν η Χαλκίδα, τα Τρίκαλα, η Λάρισα, η Θεσσαλονίκη και, αργότερα, η Ρόδος, όπου η κατάσταση ήταν διαφορετική (εικ. 3). Αξίζει επίσης να παρατηρήσουμε ότι αυτή η εθνο-θρησκευτική

	1455	1466	1478	1521/9	1548	1570	1601	1613	1643
Αθήνα				2.116 (0,5)		3.208 (1,8)			
Λιβαδιά		217 (24,4)		427 (22)		752 (28)			
Θήβα		487 (-)		1.524 (4,6)		1.497 (8,1)			
Αταλάντη		248 (-)		471 (7,8)	501 (8,4)	685 (7,6)			
Λαμία		514 (23,4)		583 (21,6)		739 (25)			
Λάρισα	421(84)					596 (78)			1.592 (77)
Θεσ/νίκη			2.137(40)	5.904 (23)		4.465 (17)		3.684 (30)	
Μυτιλήνη				763 (40)	627(59)		1.019 (41)		1.194(40)

Πίνακας 1. Η εξέλιξη του πληθυσμού ορισμένων πόλεων σε ετίες, κατά την περίοδο 1455 - 1643. Το μέγεθος της κάθε ετίας υπολογίζεται σε 4-5 άτομα. Σε παρένθεση δίνονται τα ποσοστά % του μουσουλμανικού πληθυσμού. (Σύμφωνα με Δ. Ν. Καρύδη και Μ. Κιελ, "Σαντζακι του Εύριπου", *Τετραμνη* 28-29, Αμφίση, 1985, σσ. 1859-1903, Μ. Κιελ und Fr. Sauerwein, *Ost-Lokris* και Μ. Κιελ, *Die Kultur Griechenlands*).

να, για πρώτη φορά, χαρακτηριζόμενα από την ένδειξη "εκεί όπου προηγουμένα ήταν ακατοίκητη έκταση καλλιέργειας γης". Οι ευνοϊκές συνθήκες ανάπτυξης των χωριών προσδιορίζονταν και από άλλους παράγοντες, όπως εκείνοι που αφορούσαν σε χωριά-περάσματα (θερμωχώρα), για τα οποία ίσχυε ειδικό, ευνοϊκό, καθεστώς φορολογικής μεταχείρισης⁹ (εικ. 5 και πίν. 3).

Στην αγροτική ενδοχώρα, ο αριθμός των χωριών μιας γεωγραφικής ενότητας, αλλά και τα ίδια τα πληθυσμιακά μεγέθη και οι μεταβολές αυτών των μεγεθών στο χρόνο, προσδιορίζονταν από πολλούς παράγοντες, σπουδαιότεροι από τους οποίους ήταν εκείνοι που αφορούσαν το παραγωγικό δυναμικό της κάθε περιοχής ως προς βασικά προϊόντα (όπως το σιτάρι) και τις μετακινήσεις πληθυσμών από μια γεωγραφική περιοχή σε άλλη. Σε σχέση με αυτόν τον τελευταίο παράγοντα, ενδεικτικά για τη Λέσβο σημειώνουμε ότι, ενώ το 1548 υπήρχαν συνολικά 94 χωριά στον καζά της Μυτιλήνης (όπως μαθαίνουμε από σχετικό κατάστιχο), ο αριθμός τους μειώθηκε στα 44 το 1671 και στα 38 το 1709. Ο συνολικός, όμως, πληθυσμός αυξήθηκε, από 3.442 ετίες στην αρχή της παραπάνω περιόδου σε 6.385 ετίες στο τέλος της – γεγονός που υποδηλώνει μια διαδικασία πυκνώσης του πληθυσμού ορισμένων χωριών και εγκατάλειψης άλλων θέσεων. Στο ίδιο νησί, τα 28 χωριά που σημείωνε το κατάστιχο του 1521 για τον καζά της Ερεσού γίνονται μόλις 10 το 1644, ενώ αντίστοιχη μείωση παρατηρείται και στον καζά της Καλλονής. Και στις δύο τελευταίες περιπτώσεις καζών φαίνεται πως υπήρξαν σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμού, μεταξύ 16ου και 17ου αιώνα, από τα κεντρικά και τα δυτικά τμήματα του νησιού προς τα ανατολικά, αλλά και μια μικρή μετακίνηση μουσουλμανικού πληθυσμού προς αυτά τα τμήματα, από περιοχές της Ανατολίας. Σε αρκετές περιπτώσεις, παρόμοιες μετακινήσεις πληθυσμών, ακόμα και ανάμεσα στις πόλεις, είχαν υποχρεωτικό χαρακτήρα –

αποτέλεσμα μιας πρακτικής της οθωμανικής διοίκησης που ονομαζόταν *sürgün* και η οποία δεν αφορούσε, φυσικά, μόνο τους μουσουλμάνους κατοίκους.

Όσον αφορά τη σχέση των πληθυσμιακών μεγεθών με στοιχεία της παραγωγής, η περίπτωση της ανατολικής Λοκρίδας, σε χωριό της οποίας αναφέρεται ο πίνακας 2, είναι αρκετά ενδεικτική¹⁰. Στην περιφέρεια αυτή, η ετήσια παραγωγή δημητριακών αντιστοιχούσε το 1506 σε 2.322 κιλά/εστία, ποσό αρκετά υψηλότερο από τα 1500 κιλά/εστία, που θεωρείται το ελάχιστο απαραίτητο για την επιβίωση ενός νοικοκυριού σε ετήσια βάση. Το 1540 όμως, ενώ οι ετίες στην ίδια περιοχή αυξήθηκαν, η παραγωγή δημητριακών έπεσε, αφήνοντας μόλις 1.126 κιλά/εστία. Την ίδια χρονιά εν τούτοις, σημειώνεται σημαντική αύξηση της βαμβάκοπαραγωγής και της κτηνοτροφικής παραγωγής – δικλιδείς ασφαλείας για πρόσθετο εισόδημα σε δύσκολες περιόδους¹¹. Τριάντα χρόνια αργότερα, το 1570, η ανά εστία παραγωγή δημητριακών βελτιώθηκε (έγινε 1215 κιλά), όπως επίσης ικανοποιητικό ήταν οι δείκτες παραγωγής και άλλων προϊόντων και αξιοσημείωτη η αύξηση του αριθμού των μύλων¹². Ωστόσο, οι όποιες ωφέλειες προέκυψαν από τη βελτίωση των σχετικών μεγεθών παραγωγής φαίνεται ότι απορροφήθηκαν από την αύξηση του πληθυσμού. Έτσι, στα μέσα του 16ου αιώνα, η περιοχή αυτή διατηρούσε μια ασταθή ισορροπία ανάμεσα στον πληθυσμό, την ευφορία της γης και τις γενικές συνθήκες παραγωγής (γαιοκτινικές συνθήκες, τεχνικές καλλιέργειας). Ο παράγοντας που ανέτρεψε αυτήν την ισορροπία λίγο αργότερα ήταν η φορολογία: η αύξηση του κεφαλόδικου και των εκτατών φόρων οριοθέτησε ένα συνολικό αρνητικό πλαίσιο ανάπτυξης, που χαρακτηρίστηκε και από πληθυσμιακή-δημογραφική στασιμότητα και κάμψη.

Πρέπει, λοιπόν, εδώ, συνοψίζοντας όσα αναφέραμε για τις πόλεις και τα χωριά, να σημειώσουμε ότι τα θετικά μεγέθη πληθυσμιακών μεταβο-

4. Η περιοχή της Λαμίας με τα χωριά του πίνακα 2, γεωμορφολογικός χάρτης. (Δ. Ν. Καρύδης, Χωρογραφία Νεωτερής, σσ. 95-97.)

Πίνακας 2. Η πληθυσμιακή εξέλιξη των χωριών του καζά της Λαμίας (Ζητούλι), 1466-1570 (σύμφωνα με Δ. Ν. Καρύδης, Χωρογραφία Νεωτερής, σ. 75).

Βασικά προϊόντα	Συνολική παραγωγή	Συνολική απόδοση παραγωγής σε Ακκε	Παραγωγική γατία	Ακκε/γατία	
αιτάρι	1506	324.585 κιλιά	73.769	1.387 κιλιά	315
	1540	236.923 κιλιά	52.307	673 κιλιά	148
	1570	428.830 κιλιά	122.523	1.340 κιλιά	383
κριθάρι	1506	130.307 κιλιά	12.682	557 κιλιά	54
	1540	26.061 κιλιά	3.723	74 κιλιά	10,5
	1570	35.538 κιλιά	5.750	111 κιλιά	18
βρώμη	1506	41.461 κιλιά	2.692	177 κιλιά	11,5
	1540	10.069 κιλιά	654	28 κιλιά	2
	1570	26.061 κιλιά	2.538	8 κιλιά	8
κρασί	1506	84.538 λίτρα	24.154	360 λίτρα	103
	1540	186.846 λίτρα	53.385	531 λίτρα	152
	1570	205.692 λίτρα	73.641	643 λίτρα	229
βαμβάκι	1506	770 μπάλες	3.846	3 μπάλες	16
	1540	723 μπάλες	3.615	2 μπάλες	10
	1570	770 μπάλες	4.620	2,5 μπάλες	15
πρόβατα	1506	1.420	25.560	6	109
	1540	884	21.216	2,5	60
	1570	5.000	140.000	15,5	437
μύλοι	1506:	3 μύλοι ή 78 εκτίες/μύλο			
	1540:	12 μύλοι ή 29 εκτίες/μύλο			
	1570:	9 μύλοι ή 34 εκτίες/μύλο			
Συνολική απόδοση παραγωγής/γατία	1506:	664 Ακκε			
	1540:	386 Ακκε			
	1570:	1.109 Ακκε			
Μεταβολή στην αξία του ασημένιου νομισματίου Ακκε	1506:	1 Δουκάτο Βενετίας = 40 Ακκε			
	1540:	1 Δουκάτο Βενετίας = 55 Ακκε			
	1570:	1 Δουκάτο Βενετίας = 60 Ακκε			

Πίνακας 4. Η οικονομική εξέλιξη του χωριού Βαλέτιο, 1506-1540-1570 (σύμφωνα με M. Kiel und Fr. Sauerwein, Ost-Lokris).

λών στις πόλεις, από τα μέσα του 15ου έως τα μέσα του 16ου αιώνα, ενώ, προφανώς, από μόνα τους δεν υποδεικνύουν αναπτυξιακή ώθηση, όταν συνεξεταστούν με τα στοιχεία της υπαίθρου παίρνοντας άλλη διάσταση. Πράγματι, σε μία περίοδο όπου η φυσική αύξηση του πληθυσμού (υπερροή γεννήσεων ως προς θανάτους) δεν μπορεί να είχε πρωτεύουσα θέση (αν σκεφτεί κανείς τα συχνά κρούσματα επιδημιών), θα πρέπει να ανατρέξουμε σε άλλους παράγοντες μηχανικής αύξησης, όπως είναι οι συνθήκες καταμερισμού εργασίας πόλης-υπαίθρου: μια εξελισσόμενη παραγωγική δραστηριότητα στην υπαίθρο, στο μέτρο που παρακολουθούνταν από λειτουργική εξειδίκευση, ήταν δυνατόν να περάσει στις δραστηριότητες της πόλης, παρασύροντας προς αυτήν αντίστοιχο παραγωγικό πληθυσμό. Παράλληλα, η πρακτική μετακίνησης πληθυσμού, σε συνδυασμό με στοιχεία διοίκησης-φορολογίας (που ίσχυαν για τις περιπτώσεις εγκατάλειψης καλλιεργούμενων εδαφών), διασφάλιζαν και την οικονομία και τον πληθυσμό της υπαίθρου. Για να ολοκληρωθεί, συνεισφέρει η προηγούμενη εικόνα, θα πρέπει να συνεξετάσουμε στοιχεία από την παραγωγική δραστηριότητα των πόλεων και τα ασκούμενα σ' αυτές επαγγέλματα – στοιχεία που αβθονούν στις σχετικές αρχαιολογικές πηγές¹³. Η διερεύνηση αυτών των στοιχείων, ιδίως μέσα από το πλαίσιο των εθνικο-θρησκευτικών κατηγοριών του πληθυσμού, αναφέρει παλαιότερες απόψεις της ελληνικής ιστοριογραφίας, όπως εκείνη που υποστήριζε ότι ο γηγενής χριστιανικός πληθυσμός των πόλεων "πήρε τα βουνά" μετά την οθωμανική επικράτηση.

Όπως αναφέρθηκε προηγούμενες, ήδη από τα τέλη του 16ου αιώνα η κατάσταση είχε μεταβληθεί ριζικά στις περισσότερες πόλεις και τα χωριά. Τις μεταβολές στο σύστημα διοίκησης και τη

στις γαιοκτηνικές συνθήκες (επέκταση των τσιφλικιών), αλλά και τη βαθιά δημοσιονομική κρίση που γνώρισε τότε η Οθωμανική αυτοκρατορία, παρακολούθησε μια διαφορετική λογική οργάνωσης του δικτύου των πόλεων και της ιεραρχίας των οικισμών. Διαμορφώθηκε, σταδιακά, ένα νέο πλαίσιο σχέσεων παραγωγής, μέσα από το οποίο ο υπόδουλος πληθυσμός βρήκε το δρόμο για την πολιτική και την πολιτιστική του αφύπνιση.

Οι μεταβολές στον κτισμένο χώρο

Στα πλαίσια των αναπτυξιακών ωθήσεων που γνώρισαν οι πόλεις και τα χωριά στην πρώιμη τουρκοκρατία, ο κτισμένος χώρος της ομίλης Βυζαντινής και Φράγκικης περιόδου ανασυντάχθηκε και οργανώθηκε σε διαφορετική βάση. Τα παλιά μεσαιωνικά τείχη προσοδύριζαν, κατά κανόνα, την τριπλή διαίρεση των πόλεων σε Κάστρο/Χώρα/Εξέχρω – διαίρεση που ανταποκρινόταν όχι μόνο σε ξεχωριστές ενότητες της ιδεολογικής (πολιτικής-θρησκευτικής) και οικονομικής λειτουργίας (εμπορία, χειροτεχνικής-αγροτικής παραγωγής), αλλά και σε μια σαφέστατη κοινωνική διαίρεση του χώρου¹⁴. Σταδιακά, σε πολλές πόλεις τα τείχη γκρεμίστηκαν και, όπου οι τοπογραφικές συνθήκες το επέτρεπαν, επεκτάθηκαν σημαντικά στην περιοχή του Εξέχρω. Το *varos*, μια λαβηρική προέλευσης λέξη, δήλωνε αυτήν ακριβώς την ανάπτυξη έξω από τα τείχη της πόλης¹⁵. Οι τρεις, βέβαια, προηγούμενες ενότητες δεν έπαισαν να υπάρχουν, αφού, άλλωστε, συνεχίζουμε να βρισκόμαστε σε συνθήκες φεουδαρχικής οργάνωσης. Σιγά σιγά, οι ίδιες ενότητες έφθασαν να αντιστοιχούν σε ένα νέο και ισχυρό εθνικό-θρησκευτικό διαχωρισμό, ιδίως όσον αφορά τη σχέση του Κάστρου με τις δύο άλλες ενότητες. Έτσι, ενώ το δικαίωμα εγκατάστασης στο Κάστρο περιορίστηκε στο πολιτικο-στρατιωτικό τμήμα της άρχουσας οθωμανικής τάξης, οι δύο άλλες ενότητες διατήρησαν μια περισσότερο οργανική, λειτουργική μεταξύ τους συσχέτιση¹⁶. Ριζικά ήταν, οπωσδήποτε, η μεταβολή στην εικόνα και τη φυσιογνωμία του κτισμένου χώρου, στις μεγαλύτερες ιδίως πόλεις, από την άποψη των νέων κτηρίων με τα οποία εξοπλίστηκε αυτός, προκειμένου να υπηρετηθούν οι νέες συνθήκες λειτουργίας του. Τα τζαμιά, τα νέα ψηλούς μιναρέδες τους, τα τρουλλοσκεπή χαϊμά, οι μεντρεσέδες (εροπουδαστήρια), τα ιμαρέτια (πιτωχοκομεία-φιλανθρωπικά ιδρύματα), τα μπζεστένια (μεγάλες υπότυλες και τρουλλοσκέπαστες αίθουσες αγοράς), τα χάνια και άλλες αρχιτεκτονικές εκφράσεις έδιναν έναν νέο χαρακτήρα, ενώ, αντίθετα, οι μικρότερες πόλεις ελάχιστα γνώρισαν παρόμοιες μεταβολές. Πάντως, αυτός ο νέος χαρακτήρας στις πόλεις δεν υποδεικνύει μια, δήθεν, διαδικασία *ισλαμοποίησης* των πρώην Βυζαντινών αστικών κέντρων – και ως θυμηθούμε εδώ την κοινωνικο-οικονομική ανάλυση που προηγήθηκε. Όσον αφορά, τώρα, τα ειδικότερα πολεοδομικά χαρακτηριστικά, υπήρχαν στην ίδια τη διαδικασία πολεοδομικής εξέλιξης παράμετροι που ισχύοντες φορολογικοί-διοικητικοί συστήμα-

τος που είχαν καθοριστική σημασία.

Συγκεκριμένα, ο *διανεμητικός* χαρακτήρας του συστήματος φορολογίας, που ίσχυε τόσο για τις πόλεις όσο και για την υπαίθρο, καθόριζε την κατανομή και εισπραξή των φόρων κατά φορολογητέες ενότητες πληθυσμού, στο εσωτερικό των οποίων υπήρχε συλλυθηθότητα των επικεφαλής των εστών για την απόδοση του προκαθορισμένου φόρου. Οι ενότητες αυτές ήταν ιεραρχημένες παράλληλα με τη διοικητική διαίρεση, από την ευρύτερη περιφέρεια στον μικρότερο *καζά*, έτσι ώστε η μικρότερη μονάδα μπορούσε να είναι οι κάτοικοι ενός χωριού ή μιας συνοικίας-μαχαλά στην πόλη. Οι *μαχαλάδες*, λοιπόν, συνιστούσαν το "μοναδιαίο" στοιχείο πολεοδομικής συγκρότησης, το οποίο είχε ένα κέντρο αναφοράς, μια εκκλησία ή ένα τζαμί, από το οποίο συνήθως έπαιρνε το όνομά του. Με δεδομένη τη σημασία του κοινοτικού συστήματος διοίκησης που επέτρεπαν οι Οθωμανοί, από τις διάφορες κοινότητες *μλετέ* (χριστιανών, Εβραίων κλπ.), τοποθετούσαν στις πόλεις "από κάθε μαχαλάν *έξχος* από ένα *προεστόν* να θεωρούν της πολιτείας ταίς *υπόθεσεις*", όπως αναφέρεται για τη Βέρροια, το 1668¹⁷. Σαφέστατα διαφοροποιούνταν οι *μαχαλάδες* κατά εθνικοθρησκευτικές κατηγορίες πληθυσμού, εμφανίζοντας και μεγάλες διακυμάνσεις ως προς τα πληθυσμιακά τους μεγέθη¹⁸.

Αν σκεφτούμε, επίσης, τις διατάξεις που περιέχονταν στην *Εξάββλο* του Αρμενόπουλου, που ρυθμίζαν, ανάμεσα σε άλλα, με σχολαστική λεπτομέρεια τα της γενικής οικοδομικής δραστηριότητας, προκύπτει ότι η ανάπτυξη των πόλεων δε γινόταν "τυχαία" και "αναργάνωτα" – αντίθετα, μια συνολική δέσμη μέτρων ίσχυε προκειμένου αυτή να ελέγξει και να κατευθύνει την πολεοδομική εξέλιξη. Ορισμένες βασικές αρχές οργάνωσης του πολεοδομικού ιστού είναι εμφανείς:

– Το κέντρο της πόλης αποτελεί μια διακεκριμένη ενότητα, λειτουργικά εμπλουτισμένη με δημόσια κτίρια, εργαστήρια και καταστήματα, από την οποία απουσιάζει η κατοικία.

– Το δίκτυο των δρόμων που συνδέει το κέντρο της πόλης με την αγροτική της ενδοχώρα υπακούει σε μια ιεραρχία κινήσεων.

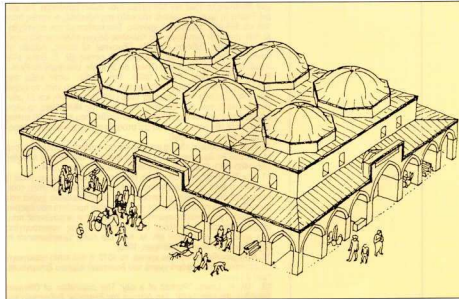
– Επί μέρους λειτουργίες, όπως οι βυρσοδεψίες και άλλα εργαστήρια, καθώς και οι εποχικές αγορές, έχουν καθορισμένη θέση στην πόλη.

Η μέση πυκνότητα στις πόλεις δεν ξεπερνούσε τα 100-150 άτομα/εκτάριο – συνηθέστερες ήταν μικρότερες πυκνότητες, γύρω στα 80 άτομα/εκτάριο, σε πόλεις όπως η Αθήνα, και σπανιότερες ήταν εκείνες που αγγίζαν τα 200 άτομα/εκτάριο, με τοπογραφικές δεσμεύσεις, όπως το Ναύπλιο. Ζητήματα διαφοροποίησης των περιοχών κατοικίας, όσον αφορά μια αυστηρή κοινωνική διαίρεση του χώρου, ήταν συντηρημένα περισσότερο με παράγοντες όπως το μέγεθος, η διοικητική σημασία και η οικονομική ανάπτυξη της πόλης (που καθόριζαν το εύρος των τοξικών συσχετισμών), και λιγότερο με παράγοντες που σχετίζονταν με κλιματικά-τοπογραφικά δεδομένα. Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, σε μια προκαπιταλιστική πόλη η διαμόρφωση των αξιών της γης μιας περιοχής ήταν συνάρτηση του ανταγωνισμού για την κατάληψη των θέσε-

ων με κύρος – και τέτοιες θέσεις, σε μια κοινωνία που χρησιμοποιούσε το χώρο και την αρχιτεκτονική έκφραση για να αναπαράσσει συμβολικά την ισχύ της, βρισκόταν στον στο εμπορικό-διοικητικό κέντρο της πόλης, την αγορά¹⁹. Μια σύντομη, λοιπόν, αναφορά σ'αυτή την τελευταία πολεοδομική ενότητα θα κλείσει αυτό το άρθρο.

Ο εξοπλισμός του κέντρου των μεγαλύτερων, ιδίως, πόλεων, με μια πληθώρα κτιρίων που αναφέρονταν σε θρησκευτικές και κοσμικές-διοικητικές λειτουργίες, όριζε μια ισχυρή πολεοδομική ενότητα, το *bazaar*, με μόνον της οποίας συνιστούσε η οικονομική λειτουργία της αγοράς. Αυτή η τελευταία εκφραζόταν με τρεις διακεκριμένες χωρο-χρονικές υπο-ενότητες: την καθημερινή, την εβδομαδιαία και την ετήσια-εποχική. Συνήθως, η πρώτη εμφανίζετο, μέσα από ένα δίκτυο κεντρικών δρόμων, έναν αυστηρό διαχωρισμό ως προς τα πωλούμενα αγαθά ή τα ασκούμενα χειροτεχνικά επαγγέλματα. Η δεύτερη όριζε το "σημείο" συνάντησης πόλης-υπαίθρου μέσα από την ανταλλαγή χειροτεχνικών-αγροτικών προϊόντων. Η τρίτη αντιστοιχούσε σε ετήσιες πράξεις αγοραπωλησιών (όπως εκείνες για το σιτάρι), οι οποίες ήταν συμπληρωματικές των ετήσιων εμποροπανηγύρεων, που γίνονταν σε καθορισμένες θέσεις, επάνω στους μεγάλους εμπορικούς άξονες που συνέδεαν τα μεγάλα αστικά κέντρα. Οπωδοθήπτες, η υπαρχή τρουλλοσκεπάστων αγορών όπως σε πόλεις όπως η Λάρισα (εικ. 6) και η Θεσσαλονίκη, οι οποίες, πέρα από τη διαδικασία αγοραπωλησίας αγαθών, είχαν τη δυνατότητα να λειτουργήσουν και ως χώροι φύλαξης και αποθήκευσης πολύτιμων εμπορευμάτων (μεταξωτών υφασμάτων, πολύτιμων λίθων), ήταν επίσης συντηρημένη με το ρόλο εκείνων των πόλεων ως κέντρων διαμετακομιστικού εμπορίου, ως κέντρων μιας αναπτυσσόμενης εγχώριας χειροτεχνικής παραγωγής και ως κέντρων προώθησης της εμπορευματικής παραγωγής μιας ευρύτερης των περιφέρειας. Η τελευταία αυτή παρατήρηση πρέπει να συνδυαστεί με τις παρεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν, στα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας,

6. Λάρισα. Η σκεπαστή αγορά (μπεζεστένι), στις αρχές του 16ου αιώνα, σε σχεδιστική αναπαράσταση του Gerd Schneider (σύμφωνα με M. Kiel, *Die Kultur Griechenlands*).

σε πολλά σημεία της υπαίθρου, όπου αφορά την επισκευή και συντήρηση χειρωνακτών αξόνων και την ανακατασκευή γεφυρών.

Σημειώσεις

1. Χρονική περίοδος περίπου δύο διαδοχικών προσηλώνων της νεοεπικής βυζαντινής ιστοριογραφίας αποδιδόνται το κείμενο των D. Anagnostis, "Carliumtopis de la capitale des romains balkaniques par les Turks", *Byzantologia-Slavica* XVII (2), 1956, σσ. 220-275, και N. Totodan, *Balkanica* XVI, 15-19 κεφ. Sofia, 1972.
2. Για μια συστηματική προσέγγιση αυτού του τομέα έρευνας, βλ. Δ. Ν. Καραλής, *Χωρογραφία Νέωνκαιρών, ή Άγιος για την Χωρογραφία και Εξέλιξη των Ελληνικών Πόλεων από τον 15ο στον 19ο αιώνα* (Επιμτμήτρη), Αθήνα, 1984, όπου και σχετική ανάλυση της βιβλιογραφίας.
3. Η έννοια σύστημα παραγωγής ανάγεται εδώ στις μορφές ιδιοκτησίας που υπερπρόσβαλλαν το άμεσο παραγωγικό, και στις μορφές κατοικίας που πλεονάζουσαν στις κοινωνικά και οικονομικά αντιπαραθέτουμε κοινωνικές ομάδες. Η διαίρεση γίνεται, έτσι, ανεξάρτητη από την άμεση σε χαρακτηριστικά ενός κράτους με αντιστοίχους τύπου θεωρητικό δεσποτισμό, το οποίο, άρα, αντιδιαθέλλεται προς το "ιδανικό" ευρωπαϊκό πρότυπο φεουδαρισμού.
4. Βλ. και S. Astrachas, "Aux Balkans du XVe siècle", *Études Balkaniques*, Sofia 3, 1970, σ. 51.
5. Σχετικά με τη συστηματική οργάνωση της παραγωγής στις πόλεις, βλ. O. L. Bekkan, *Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVe et XVIe siècles*, Bruxelles, 1965. Για την ελληνική διατύπωση, βλ. Τ. Σλοανόφφ, "Conquering Balkan orthodox medievalism", *Journal of Economic History* 20, 1960, σσ. 68-110.
6. Μέχρι στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα, βάσει μετρήσεων σε 89 πόλεις των κεντρικών Βαλκανίων, το 56,4% ανήκε στην κατηγορία των μικρών πόλεων, με πληθυσμό έως 2.000 κατοίκους, το 39,2% στην κατηγορία των μεσαίου μεγέθους πόλεων (από 2.000 έως 10.000 κατοίκους) και το 4,4% στην κατηγορία των μεγάλων πόλεων, με πληθυσμό πάνω από 10.000 κατοίκους. Βλ. O. L. Bekkan, "Essai sur les formes statistiques des villes ottomanes au commencement de l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of Economic and Social History of the Orient* 1 (1), London, 1956, σσ. 9-36.
7. Το 1520, όταν δαχλ πλέον ερωσάθη η πολιτικό-στρατηγική κορυφή των Οθωμανών και έγραψαν αποκαλυπτικά οι βασικές διαμετρικές διαμετρικές της εξουσίας στον σουλτάνο του Μωκάρ ο μωταμπίρ, οι πληθυσμιακές ήταν μόλις το 2,1% του συνόλου, και στην αντίθετη Ευρώπη (Ευρώπη, Απύκιο-Βαλκάνια, Φινίκια, Φινίκια) ήταν 21%, στο σύνολό της των τριών κεντρικών Στερεών Ελλάδας, Θεσσαλίας) ήταν 17,5%, στο σύνολό της Γενάρ (Μακρονήσια, Βρίση) ήταν 26,3% και στο σύνολό της των Κρήτης, Θεσσαλονίκης, ήταν 2%.
8. Μέχρι από την επέκταση πόλεων και χωριών που συνορεύουν ή πλητίζονται, οι μηχανισμοί κοινωνικής οικονομικής συναλλαγής, στην αγροτική ενδοχώρα παράγονται το πλεονάζουσα παραγωγής, ένα μέρος του οποίου ιδιοκτητούνται τα μέλη της κυρίαρχης φεουδαρχικής τάξης, και ένα μέρος του ήμεται στον παραγωγικό και όπρουν το δόξιο για την αγορά της πόλεως. Εξεί, η μεταρρύθμιση της πλεονάζουσα, αρμόζον εδνε, τα χρώματα για την πληθύνση των πόλεων, αρμόζον προεξέστη την ανταλλαγή αγροτικών προϊόντων της υπαίθρου με τα χειρωνακτικά προϊόντα της πόλεως. Ο μετρονόμος αυτής της ανταλλακτικής σχέσης ήταν ο έκαστος βαρικός καταμετρητός άναξος μετρώ της αγοράς και της βαρικής διαστρωματός (βλ. Δ. Ν. Καραλής, *Πολιτισμικά των Αθηνών της Τουρκοκρατίας* (Ιδρυματικό διαρρέθ), Ε.Μ.Π., Αθήνα, 1981).
9. Στα πληθυσμιακά μεγέθη των χωριών υπήρχαν, όπως άλλωστε και στις πόλεις, σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των θαλάσσιων νεοεπικών περιοχών. Στο χωριό Χοσάκι, του καλά της Αθήνας, υπήρχαν 93 εστίες το 1398 και 70 εστίες έτσι όπως αναφέρεται. Στο χωριό Ταύλα (η αρχαία Δαυλίαια) του καλά της Αθήνας, οι εστίες ήταν 150 και 366 στις αντίστοιχες χρονές. Ένα κατάσχητο που συντόχθηκε λίγο μετά την κατάληξη της Χαλκίδας όδηγει πληθυσμιακά μεγέθη χωριών της Ευβοίας, το 1474: Γέροντες, 12 εστίες, Αρσάρι 33 εστίες, Αλεφάνη 17 εστίες, Αιχμωάνα 97 εστίες (βλ. L. Balta, *Le rôle de l'Éubée à la fin du XVe siècle* (Thèse de 3e cycle, Université de Paris - Panthéon/Sorbonne), Paris, 1963). Στη Λέσβο, στον καλά της Καλλιώνης, έναν από τους τέσσερις που υπήρχαν στο νησί, το χωριό Αγία Κοσμάς είχε 130 εστίες, το 1568 (109 χωρικοί) και 21 χωριό ομοειδούς, ενώ στο ίδιο νησί, στον καλά της Μυτιλήνης, το 1568, οι μέγιστοι των χωριών στα 1506 ήταν 37 εστίες, που έγιναν 130 εστίες το 1671 και 108 εστίες το 1709 (τα στοιχεία προέρχονται από αρμολιτική έρευνα του Μ. Κιελ).
10. Παραπομπές εδώ το στοιχείο και την ανάλυση που δίνονται στο Μ. Κιελ υπό P. Sauermann, *Das Leben in den Städten und Dörfern der Zeit (1460-1931)* (Passavia: Universitätsverlag), Passau, 1994.
11. Την ίδια εποχή, στη Θεσσαλία, αμύβως χριστιανικά χωριά, όπως η Ροσάνη, η Αγιά και τα Αμπελιόκια, κώλυταν την ελληνομυτική τους παράδοση δημοπρατικών με αγοράς από μουσουλμανικά χωριά του βαρικού κώλυτου, πωλούσαν τα τελευταία προϊόντα που έφερνε η ελληνομυτική βιοδοτικότητα τους. Ακόμα στην παράδοσή τους, μικροεπρόσβαλλο, συντέλεσαν στην πρόοδη της υφονοτικής τους σε χέρια των χριστιανών (βλ. Μ. Κιελ, *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit*, Göttingen, 1957).
12. Ας σημειωθεί ότι την ίδια χρονιά, το 1570, η ανά εστία παραγωγή δημοπρατικών από έφερο χωριά του βαρικού κώλυτου ξεπερνούσε τους 2 τόνους.
13. Βλ. H. Lowy, "Portrait of a city. The population of Ottoman Selank in the year 1478", Στο *Δύοχρη της Εταιρείας Βυζαντινών και*

- Μεταβυζαντινών Μελετών, Αθήνα, 1980-1981, σσ. 254-283.
14. Το 1550, ο Ιωάννης Κορναρογιάνος αναφέρθηκε στα Σέρβια, έφρασε ότι η πόλη είναι: "τριαι διατεχόμενοι διομήτρη, ως όσκειν έδωθεν τρεις είναι πόλεις καμμένας επαλλήλων" (βλ. Α. Συγγέ-πούλος, *Τα Μνημεία των Σέρβων*, Αθήνα, 1957).
 15. Το ολόκληρο κατάσχητο αγοράς, πληθυσμιακό, του 1548 για τη Μυτιλήνη αναφέρεται στον μετρώ του νερού, με 33 εστίες. Στη πόλη αυτή, ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα, είχε επιμείνη το καλώ των χωριών, από την αρχαϊότητα, το κάστρο, ανατολικά, από το υπόλοιπο νησί, δυτικά.
 16. Στα Πύλαινα, το 1431, οι κάτοικοι είχαν το δικαίωμα να καταλύουν μέσα στο ίδιο το κάστρο να ελέγξουν το νερό, και να απαγορεύονται από κάθε πληθυσμιακή μετρώ από το παλάτιο κώλυτο - δικαίωμα που χάθηκε μετά την αποτυχημένη εξέγερση του επισκόπου Δουλιχίου του πρώτου του 17ου αιώνα (βλ. Ε. Αντωνόπου Μπαμπά, "Εργασμιακή χωρά στην Ελλάδα", Στο *Οικονομική ζωή των Βαλκανικών Χωριών* (ΜΕΛΕΤΕΣ), Αθήνα, 1979). Στη Ρόδο, έναν αιώνα μετά την κατάληξη της πόλεως, οι κάτοικοι, όπως οι Είρητες και οι Αρμένιοι, ανέφεραν να κατοικούν εκτός του περιεχόμενου μουσουλμανικού πυρήνα, αλλά είχαν το δικαίωμα εισόδου και εγροσής ο'αυτών καλό τη διάρκεια της ημέρας (βλ. Sieur A. Morison, *Historique des îles de la mer Egée* - 1704). 17. Βλ. Θ. Φαλασκόπουλος, *Ιστορία των Αθηνών*, Αθήνα, 1932, και I. Βασαβόγλου, *Ιστορία Αρχαίων Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη, 1942 επίσης. N. Παναγιώτου, *Ελληνική Στρατηγική στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα, 1958.
 18. Και πάλι από το κατάσχητο του 1548 για τη Μυτιλήνη σημειώμεται επισκευή από τους μουσουλμανικούς μαγιάδες, μαχάλες του καλώ της Κοσμάς Αθήνη, 5 εστίες, μαχάλες του καλώ της Γέροντες, 8 εστίες, μαχάλες του καλώ Καρπύλα, 14 εστίες. Από τους εστιακούς μαγιάδες, μαχάλες του καλώ Νέοι, 18 εστίες, μαχάλες του καλώ Δωμντήρ, 33 εστίες, μαχάλες του καλώ Μύκονο, 66 εστίες... (το στοιχείο προέρχεται από αρμολιτική έρευνα του Μ. Κιελ).
 19. B.A.D. Harvey, *Social Justice and the City*, London, 1973.

Town and Village in the Early Period of Ottoman Rule

D. N. Karydis

The study of towns and villages in the first period of the Ottoman rule (c. 1450-c. 1650) contributes to the Greek historiography of a period for which our knowledge is both incomplete and fragmentary. The article focuses on certain sectors of social and economic history and is based on data that have mainly been drawn from Ottoman archival sources and on published work for the first time. Due to the conditions created by the exercise of Ottoman feudal power and the new terms of landowning, the towns and villages experienced a strong burst of development. This was expressed not only through the positive demographic changes - most impressive as a matter of fact - but also through the magnitudes of production, both agrarian and manufactural. The towns and villages are examined, both in their wider regional framework and as complementary entities - elements of the constitution of the local-regional level. Given the relation of the town with its rural hinterland, for the interpretation of the developmental changes attention must be drawn to the conditions of the division of labour between urban and rural areas, and to the obligatory transfer of population from one city or region to another practised by the Ottomans. However, after the middle of the sixteenth century the favourable climate for the development of towns and villages were progressively replaced by negative factors, such as the extra taxation, that had a negative effect on the productive population, exacerbated by the general adverse circumstances, such as wars, epidemics, currency fluctuations. Under such circumstances certain towns and villages experienced a decrease of population, the hierarchy of the settlement network was reversed and the unity of town and village was destroyed. The changes in the built space of the towns after the Ottoman conquest are remarkable, not only because the towns were radically remodelled, but also because the Byzantine - Frankish period, but also because the urban issue, especially in the large towns, was radically remodelled. The organisation of the dwelling areas in *machalades* (neighbourhoods), the formation of the town centre as a strong urban entity, with a significant number of public buildings and the introduction of regulations regulating the relation of urban functions and also the network connecting the town with its rural hinterland are characteristics of a new urban reality. The latter was created during the first decades of Ottoman rule and affected all the relevant developments thereafter.